

FORTYFIKACJE NA DAWNYCH MAPACH

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Komitet redakcyjny
Beata Konopska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
Dorota Kozłowska (Instytut Historii Nauki PAN)
Radosław Skrycki (Uniwersytet Szczeciński)

Redaktor naukowy
Radosław Skrycki

Recenzentka
dr hab. Beata Konopska, prof. UMCS

Opracowanie redakcyjne, korekta
Michał Gierke

Skład i łamanie
Renata Sarna

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpn.pl

© by: IHN PAN & Authors

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-965210-9-5

Warszawa 2024

SPIS TREŚCI

<i>Bogusław Dybaś</i> Relacja między fortyfikacjami i ich kartograficznymi przedstawieniami na przykładzie nowożytnych planów Torunia	5
<i>Anna Pastorek</i> Dunkierka i Fort Mardijk w latach czterdziestych XVII wieku na mapach ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie	33
<i>Radosław Skrycki</i> Twierdza jako atrybut aspiracji kolonialnych. Przykład Brandenburgii-Prus 1680–1721	55
<i>Robert Klimek</i> Mapy Józefa Naronowicza-Narońskiego jako źródło do poznania lokalizacji zaginionych strażnic krzyżackich	71
<i>Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk</i> Forteca w Zbąszyniu jako część historycznego krajobrazu kulturowego	93
<i>Jakub Kuma, Zdzisław Noga, Jakub Zygański</i> Powstanie, rozwój, dekompozycja i renesans Twierdzy Zamość w cyfrowej odsłonie Atlasu historycznego miast polskich	129
<i>Lucyna Szaniawska</i> Szerokie pole działania inżynierów wojskowych w XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem opracowania map	165
<i>Alliaksei Adamowich</i> Mapa radziwiłłowska jako źródło dla prezentacji terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Europy Willema Blaeu'a (1608)	189
<i>Mikołaj Volkau</i> Wizerunki miejscowości na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku	213
<i>Ilya Andreyeu</i> Ślad augsburski mapy ściennej Wielkiego Księstwa Litewskiego	227

CONTENTS

<i>Bogusław Dybaś</i> The relationship between fortifications and their cartographic representations on the example of early modern plans of Toruń	5
<i>Anna Pastorek</i> Dunkirk and Fort-Mardijk in the 1640s on maps from the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam	33
<i>Radosław Skrycki</i> The Fortress as an Attribute of Colonial Aspirations: The Example of Brandenburg-Prussia 1680–1721	55
<i>Robert Klimek</i> Józef Naronowicz-Naroński's maps as a source of knowledge location of the lost Teutonic watchtowers	71
<i>Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk</i> Zbąszyń Fortress as a part of the historical cultural landscape	93
<i>Jakub Kuma, Zdzisław Noga, Jakub Zygański</i> The origin, development, decomposition and renaissance of the Zamość Fortress as presented in the digital version of the Polish Historical Towns Atlas	129
<i>Lucyna Szaniawska</i> The wide field of activity of military engineers in the 17 th century, with particular emphasis on the development of maps	165
<i>Alliaksei Adamowich</i> The „Radziwiłł” map as a source for the presentation of the territory of the Grand Duchy of Lithuania on Willem Blaeu's map of Europe (1608)	189
<i>Mikołaj Volkau</i> Settlement icons on the map of the Grand Duchy of Lithuania of 1613	213
<i>Ilya Andreyeu</i> The Augsburg trace of the wall map of the Grand Duchy of Lithuania	227

Mapy Józefa Naronowicza-Narońskiego jako źródło do poznania lokalizacji zaginionych strażnic krzyżackich

Robert Klimek

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

ORCID: 0009-0003-1521-9865

robertusklimek@wp.pl

Zarys treści: Józef Naronowicz-Naroński (ok. 1610–1678) był głównym wykonawcą prac kartograficznych na terenie Prus, które powierzył mu elektor Fryderyk Wilhelm. Naroński opracował mapy starostw Księstwa Pruskiego, na których za pomocą sygnatury przedstawiającej kopczyk z krzyżem (*mons arcis vastata*) zaznaczył dawne relikty drewniano-ziemnych średniowiecznych założeń obronnych, takich jak grodziska, strażnice, kopce wartownicze, a także ruiny zamków. Na swoich mapach Naroński naniósł także ówczesne twierdze oraz ziemne fortyfikacje. Dawne założenia obronne na mapach Narońskiego nie zostały w sposób dostateczny opracowane. Przed laty próbę podjął Jerzy Antoniewicz, który poddał analizie obiekty zaznaczone na mapie starostwa ryńskiego, jednak jego publikacja zawiera wiele niedociągnięć, gdyż autor nie znalazł kopii mapy starostwa ryńskiego, na której pracował, została wykonana w okresie międzywojennym XX wieku i w wielu elementach różniła się od oryginału. Dzięki mapom Narońskiego udało się między innymi ustalić dotychczas nieznanne lub niepewne lokalizacje krzyżackich strażnic wymienianych w średniowiecznych źródłach, takich jak Angerburg (Węgorzewo) czy Pilec. Wspomniane sygnatury na mapach Józefa Narońskiego zazwyczaj nie były uwzględniane przez archeologów podczas przygotowań do badań wykopaliskowych lub powierzchniowych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Brak analizy map nowożytnych i zaznaczonych na nich grodzisk prowadzi czasem do błędnych wniosków badawczych. Na przykład podczas badań archeologicznych średniowiecznego gródka wartowniczego w Notyście Wielkim (gmina Ryn) wysunięto przypuszczenie, że był to kopiec kommemoratywny wzniesiony w XIX wieku, chociaż – jak się okazuje – był on oznaczony jako relikwiarz strażnicy na mapie z 1660 roku. Innym przykładem jest tzw. krzyżacki gródek strażnicy pod Rynem, który z kolei został zaznaczony przez Narońskiego jako Wzgórze Szubienicze.

Słowa kluczowe: Naroński, średniowieczne zamki, strażnice, zakon krzyżacki

Wstęp

Józef Naronowicz-Naroński (ok. 1610–1678) urodził się na Litwie w rodzinie kalwińskiej. Kształcił się w Kiejdanach, następnie prawdopodobnie w Rakowie, gdzie związał się z arianami. Był gruntownie wykształcony w zakresie

matematyki, geodezji, kartografii. Znał kilka języków obcych – poza polskim również: łacinę, francuski, flamandzki i niemiecki. Początkowo pracował dla miecznika koronnego Jana Zebrzydowskiego, któremu wykonywał prace pomiarowe. Prawdopodobnie na przełomie lat 1643/1644 przyjął się na służbę do księcia Bogusława Radziwiłła, u którego był mierniczym oraz inspektorem twierdz. W pracach geodezyjnych Naroński wykorzystywał znajomość trygonometrii, stosował metodę triangulacyjną i posługiwał się przyrządami takimi jak astrolabium. Po edykcji sejmu Rzeczypospolitej w 1658 roku, skazującym arian na banicję, musiał opuścić Polskę i osiadł w Prusach Książęcych¹. W 1663 roku zawarł z elektorem Fryderykiem Wilhelmem umowę na sporządzenie map wszystkich starostw Prus Książęcych. Kartograf opracował łącznie ponad 37 map i planów. Pokryły one głównie obszar południowo-wschodniej i północno-zachodniej części księstwa. Trudności finansowe, w których znalazł się Naroński w związku z niedotrzymaniem warunków umowy przez elektora i starostów pruskich, były przyczyną zaniechania dalszych prac kartograficznych².

Naroński był także autorem kilku obszernych dzieł, między innymi: *Geometrii* i *Budownictwa wojennego*. Jego zamiłowanie do fortyfikacji i budownictwa obronnego możemy zauważyć także na opracowanych przez niego rękopiśmiennych mapach. Naroński naniósł na nie ówczesne twierdze oraz fortyfikacje ziemne. Kartograf zwracał uwagę także na ich rozmieszczenie w terenie i otaczające je warunki naturalne. Miejsce przeznaczone na budowę twierdzy lub zamku musiało jego zdaniem spełnić wiele warunków, takich jak dostęp do wody i żywności, obecność lasu w pobliżu (budulec), dobry grunt do budowy wałów czy oddalenie od wzgórz, które mógł wykorzystać przeciwnik³. Naroński na mapach starostw Księstwa Pruskiego zaznaczał także dawne relikty drewniano-ziemnych średniowiecznych założeń obronnych: grodzisk, strażnic, kopców wartowniczych, a także ruin zamków. Czynił to za pomocą sygnatury przedstawiającej kopczyk z krzyżem, który w legendzie mapy starostwa piskiego opisał w języku łacińskim jako *mons arcis vastata* (w dosłownym tłumaczeniu: ‘zniszczone wzgórze zamkowe’)⁴.

Naroński nie był pierwszym kartografem w ten sposób oznaczającym grodziska i ruiny zamków. Przed nim sygnatury takie zastosował w 1576 roku Caspar Hennenberger (1529–1600) na swojej pierwszej szczegółowej mapie

¹ T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 2: L–Ż, Olsztyn 1988, s. 54–56.

² J. Szeliga, *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVIII wieku*, Warszawa 1997, s. 17–18.

³ J. Naronowicz-Naroński, *Budownictwo wojenne*, Oświęcim 2016, s. 54–57.

⁴ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung: Historisches Staatsarchiv Königsberg (dalej: GStA PK, XX. HA), sygn. F 10319: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Johannisburgensis.

zachodnioeuropejscy: Hodocus Hondius (1563–1612), Johannes Janssonius (Jan Jansz, 1588–1664), Matthäus Merian (1593–1650) czy Nicolas Johann Visscher (Piscator, 1618–1689)⁹.

Średniowieczne założenia obronne na mapach Narońskiego

Naroński na swoich mapach starostw Prus Książęcych zaznaczył sygnaturą *mons arcis vastata* ok. 100 takich obiektów. Dawne założenia obronne na mapach Narońskiego nie zostały w sposób dostateczny opracowane. Przed laty próbę taką podjął Jerzy Antoniewicz, który poddał analizie obiekty zaznaczone na mapie starostwa ryńskiego *Districtus Reinensis*, jednak publikacja ta zawiera wiele niedociągnięć, gdyż jej autor nie znał oryginalnych map Narońskiego. Antoniewicz bazował na kopii mapy starostwa ryńskiego, która powstała w okresie międzywojennym XX wieku i w wielu szczegółach różniła się od oryginału. Kopia mapy nie prezentowała wszystkich obiektów zaznaczonych na oryginale Narońskiego, stąd wnioski tego autora są w wielu miejscach błędne, jak chociażby w przypadku grodziska Ostrów koło Skomacka Wielkiego¹⁰. Informacje o założeniach obronnych znajdujących się na pozostałych mapach Narońskiego Antoniewicz czerpał z katalogu grodzisk Hansa Cromego¹¹. Crome miał prawdopodobnie dostęp do jedynie kilku map Narońskiego, ponieważ większość obiektów w ogóle nie została uwzględniona. Poza tym wiele grodzisk z map Narońskiego w katalogu nieprawidłowo zlokalizował i opisał. W ostatnich latach w kilku swoich publikacjach powoływałem się na grodziska zaznaczone przez Narońskiego, między innymi nad rzeką Guber oraz nad jeziorem Śniardwy¹².

Wśród zaznaczonych przez Narońskiego reliktyw średniowiecznych założeń obronnych znajdują się między innymi: grodziska Prusów, ruiny zamków zakonu krzyżackiego i drewniano-ziemne strażnice. Przy zniszczonych zamkach Naroński czasami umieszczał dopisek *alt schlos(s)*¹³. Takim przykładem jest między innymi dawna warownia w Krzyżborku wzniesiona w 1253 roku jako *Cruczeburg*¹⁴. Panorama miasta wraz z ruinami zamku zostały uwiecz-

⁹ G. Mercator, J. Hondius, *Prussiae Nova Tabula Autore Gasparo Henneberg*, Amsterdam 1630; J. Janssonius, *Prussia accurate descripta a Gasparo Henneberg Erlichensi*, Amsterdam 1647–1658; M. Merian, *Prussiae Nova Tabula*, w: M. Z[eiller], *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae* [...], [Franckfurt am Mayn 1652]; N.J. Piscator (Visscher), *Prussiae eximia cura consecrta per Casparum Henneberch Erlichensem*, Amsterdam 1682.

¹⁰ J. Antoniewicz, *Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach*, „Wiadomości Archeologiczne”, 1950, t. 17, s. 1–24.

¹¹ H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens*, „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”, 1938–1940, Bd. 32–34.

¹² R. Klimek, *Gdzie położone były zamki Wiesenburg (Wallewona) i Weistotepila? Przegląd grodzisk nad Gubrem w kontekście próby ustalenia ich lokalizacji*, „Pruthenia”, 2012, t. 7, s. 159–190.; tenże, *Grodziska nad jeziorem Śniardwy na nowożytnych mapach*, „Znad Pisy”, 2021–2022, nr 27–28, s. 184–206.

¹³ GStA PK, XX. HA, sygn. F 12335: J. Naronowicz-Naroński, *Districtus Brandenburgensis*.

¹⁴ *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen u. E. Strehlke, Leipzig 1861 (dalej: SRP), s. 280.

nione również na rycinie opublikowanej w dziele Christophera Hartknocha z 1684 roku¹⁵. Warto także zwrócić uwagę na to, że Naroński jest prawdopodobnie autorem pierwszego profesjonalnego szkicu sytuacyjnego grodziska (ryc. 2), które naniósł na planie miasta Sępopola, wykonanym w sierpniu 1663 roku, i opisał jako *Alte Schantze* – Stary Szaniec (nad rzeką Łyną)¹⁶. Obiekt ten uznawany jest w literaturze archeologicznej za krzyżacką strażnicę¹⁷. Znamienne jest, że na mapie geologicznej opracowanej pod koniec XIX wieku grodzisko w Sępopolu również opisano jako *Alte Schanze*¹⁸. Prawdopodobnie na początku XX wieku ów Stary Szaniec został w dużej części zniwelowany – dzięki mapie Narońskiego możemy odtworzyć jego kształt i formę.

Ryc. 2. Grodzisko *Alte Schantzen* na planie Sępopola z 1663, GStA PK, XX.HA.PKK, F 11714

W pobliżu Sępopola znajduje się niewielka wieś Sątoczno (niem. *Leunenburg*), gdzie w 1326 roku na wzgórzu, przy którym wody rzeki Sajny wpływają do Gubra, założono zamek zwany w źródłach krzyżackich *Lunenberck*¹⁹. Niedługo potem, bo prawdopodobnie w 1343 roku, stał się on siedzibą komturii. Z dokumentów znamy dwóch komturów z Sątoczna: Johanna Wernkonisa i Konrada von Almenhausena, którzy na zamku w Sątocznie (*castrum Luyninburg*)

¹⁵ Ch. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwei Theile*, Frankfurt–Leipzig 1684, s. 389.

¹⁶ GStA PK, XX. HA, sygn. F 11714; J. Naronowicz-Naroński, *Abriss der Stadt Schieppenbeil*, 1663.

¹⁷ H. Crome, *Verzeichnis*, 1940, Bd. 40, s. 117; Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (dalej: ADA),teczka Sępopol, pow. Bartoszyce.

¹⁸ *Geognostische Agronomische* nr 1792, Schippenbeil, 1:25 000, Berlin 1897.

¹⁹ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, wyd., wstęp i oprac. J. Went, S. Wyszomirski, Kraków 2007 (Pomniki Dziejowe Polski, seria 2, t. 13), s. 268.

dokonali kilku nadań ziemskich²⁰. W 1347 roku okolicę Sątoczna najechali Litwini pod wodzą Kiejstuta. Spalono wówczas cztery wsie. Sam zamek się obroził, ale Kiejstut spalił podgrodzie, kościół i uprowadził wielu mieszkańców²¹. Po tych wydarzeniach wielki mistrz Henryk Dusemer zlikwidował komturstwo w Sątocznie. Następnie na zamku znajdował się urząd leśny – *Waldsamtpt czu Lunenburg*. W 1422 roku obok zamku odnotowano aż osiem karczem i młyn, który płacił czynsz w wysokości 30 grzywien srebra rocznie²². W 1468 roku zamek w Sątocznie przeszedł w ręce prywatne. Otrzymał go Albrecht Vogt za zasługi na rzecz zakonu krzyżackiego. W XVI wieku nastąpił upadek zamku i przyzamkowej osady. Wieś kilkakrotnie ulegała pożarom, zaś zamek został rozebrany²³.

Chociaż ruiny zamku zostały zaznaczone przez Narońskiego²⁴, to jeszcze przez wiele lat jego położenie w literaturze archeologicznej nie było znane. Crome napisał, że chociaż Naroński naniósł ruiny na mapę, to i tak nie można już ustalić położenia tej budowli²⁵. Zamek został zlokalizowany dopiero w latach dwudziestych XX wieku. Następnie przeprowadzono na jego terenie badania archeologiczne. Obecnie pozostały ledwie dostrzegalne relikt po dawnym założeniu – w postaci pozostałości piwnic i bramy wjazdowej. W rezultacie przeprowadzonych na jego obszarze badań wykopaliskowych odnotowano, że pierwotnie obok niego znajdował się gródek drewniano-ziemny, którego chronologia jest starsza niż murowane założenie obronne²⁶. Warto dodać, że lokalizacja sygnatury na mapie Narońskiego idealnie pokrywa się z położeniem ruin zamku w Sątocznie.

Kolejny ważny zamek krzyżacki, którego śladów obecnie nie widać na powierzchni ziemi, znajdował się w Okartowie. Położony on był nad przesmykiem łączącym jezioro Śniardwy i Tyrkło. Przyjmuje się, że zamek w Okartowie powstał ok. 1340 roku jako siedziba prokuratorii należącej do komturii bałgij-skiej. Była to pierwotnie drewniano-ziemna strażnica, wzmocniona następnie konstrukcją kamienną i ceglana²⁷. W 1361 roku zamek w Okartowie (*Ekersberge*) oblegał litewski książę Kiejstut, ale jego zarządca Hademar schronił się w tzw. gdanisku (wieża latrynowa), którego nie zdobyto. Następnie, w 1378 roku

²⁰ *Preußisches Urkundenbuch* (dalej PU), Bd 3/1, hrsg. v. M. Hein, Marburg 1975; Bd. 4, hrsg. v. H. Koeppen, Marburg 1960; tutaj: Bd. 4, nr. 11 i 20.

²¹ *Die Chronik Wigands von Marburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehle, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 508.

²² *Das Grosse Zinsbuch*, hrsg. v. P.G. Thielen, Marburg 1958, nr. 93–94, 97.

²³ J. Sikorski, *Sątoczno. Geneza i funkcje zamku oraz charakter osady*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, 1999, R. 1, s. 76–78.

²⁴ GStA PK, XX. HA, sygn. F 10328: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Rastemborgensis.

²⁵ H. Crome, *Verzeichnis*, 1939, Bd. 33, s. 286.

²⁶ J. Sikorski, *Sątoczno*, s. 63.

²⁷ L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2002, s. 341.

po Zielonych Świątkach, Kiejstut z grupą 500 zbrojnych uderzył z zaskoczenia na zamek i spalił go. Załoga zamku wraz z prefektem Janem Surbachem się poddała. Litwini, z uwagi na to, że Surbach doskwierał im już wcześniej, chcieli go poświęcić swoim bogom i żywcem spalić na stosie na cześć zwycięstwa, jednak Kiejstut nie wyraził na to zgody²⁸. Po upadku zamku na jego miejscu powstał folwark, który w 1848 roku stał się własnością kościelną.

Jak wspominał Georg Pisanski, we wsi Okartowo na gruntach kościelnych znajdowało się wzniesienie zwane Grodziskiem – *Mons Grodzysko*²⁹. Znajdowano tam różne artefakty, w większości średniowieczne narzędzia wojenne. W 1733 roku odkopano na głębokości dwóch stóp żelazny pancerz. Poza tym wiele strzał, oszczepów, gwoździ i okuć. W 1820 roku proboszcz Johann Bolck z Rozogów wspominał, że widać tam jeszcze trzy szańce, a wśród gruzów odnajdowane są przedmioty żelazne: zawiasy, łańcuchy, pierścienie, haki, podkowy i groty strzał³⁰. W 1827 roku miejsce po zamku w Okartowie weryfikował Johann Guise, który nazwał je *Burgstelle*. Jego zdaniem był tam zamek krzyżacki (*Ordenhaus*) zbudowany na bazie pogańskiego grodu³¹. W 1948 roku Jerzy Antoniewicz ustalił, że założenie obronne wznosiło się na terenie, gdzie obecnie znajduje się kościół, budynek parafii z zabudowaniami gospodarczymi i ogród³². Także i w tym przypadku Naroński idealnie naniósł na mapę sygnaturę³³. Potwierdza to dokładność i rzetelność autora. Jest też potwierdzeniem, że jego mapy są cennym źródłem pomocniczym w badaniach nad lokalizacją historycznych obiektów.

Poszukiwania lokalizacji zaginionych zamków

W 1335 roku powstał zamek krzyżacki Angerburg – „Angirburg edificatur”³⁴. Położony on był nad brzegiem obecnego jeziora Mamry i bezpośrednio na zachód od wypływu z niego rzeki Węgorapy na terenie administracyjnym dzisiejszego Węgorzewa. Lokalizacja zamku dokładnie została opisana w dokumencie, spisany 20 października 1340 roku w Królewcu, który wskazywał przebieg granicy między diecezjami warmińską i sambijską. Przebiegała ona w górę rzeki Pregoly (*Pregora*) do zamku Insterburg, a następnie w górę rzeki

²⁸ *Die Chronik Wigands von Marburg*, s. 529, 596.

²⁹ G. Leyding, *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego, cz. II: nazwy fizjograficzne (zlokalizowane)*, Poznań 1959, s. 290.

³⁰ M. Toeppen, *Historia Mazur*, Olsztyn 1998, s. 77.

³¹ H. Crome, *Verzeichnis*, 1939, Bd. 32, s. 304; por. *Meßtischblatt*, Nr. 2197, Arys, 1:25 000, 1939: *Burgstelle (K. D.)*.

³² ADA,teczka Okartowo, pow. Pisz.

³³ GStA PK, XX. HA, sygn. F 10329: J. Naronowicz-Naroński, *Districtus Reinensis*.

³⁴ SRP, s. 280; J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. II, cz. 1, Malbork 2001, s. 129.

Węgorapy (*Angerapia*). Granica dochodziła do miejsca wypływu wspomnianej rzeki z jeziora *Swokisken* przy zamku Angerburg. Następnie granica między diecezjami przebiegała w linii prostej w kierunku wschodnim, aż do granic Litwy. We wspomnianym dokumencie mamy też wzmiankę, że przy zamku Angerburg znajdował się port (*orificium*)³⁵. Jego pozostałości odnotował w 1827 roku Guise. Na jego archiwalnym szkicu widać obok relikwów założenia zamkowego, w wodzie jeziora, jakieś drewniane konstrukcje, będące prawdopodobnie pozostałościami pomostu i falochronu³⁶. Zamek Angerburg wymieniony był także w dokumentach wydanych w 1341 roku przez wielkiego mistrza Dietricha von Altenburga. Pierwszy z nich dotyczył nadania sześciu łąnów niedaleko *castrum Angirburg* w lesie zwanym *Lewin* przy rzece *Worape*, a także łąki *Angrabe* przy Węgorapie³⁷. Kolejny dokument dotyczył podziału jezior między zamkami w Angerburgu i Lecu (*Letzenburg*)³⁸. W 1365 roku Kiejstut zniszczył zamek i pojmał jego załogę zamku w liczbie ośmiu osób³⁹.

Po zniszczeniu przez Litwinów zamku Angerburg nie odbudowano już w pierwotnym miejscu. W 1398 roku nad Węgorapą wybudowano nowy zamek. Położony był on na sztucznej wyspie w odległości 2 km od brzegów jeziora. Obok niego powstała osada, która w 1573 roku otrzymała prawa miejskie, dając początek miastu Węgorzewo. Angerburg jest błędnie utożsamiany z *Angetete*, legendarnym grodem Prusów, który miał być zdobyty przez Krzyżaków w 1254 roku. Jako pierwszy takiej interpretacji dokonał Hennenberger⁴⁰. Była to błędna identyfikacja, która jednak na długie lata zagościła w literaturze przedmiotu⁴¹. Naroński zaznaczył relikty zamku Angerburg nad jeziorem Mamry (ryc. 3), bezpośrednio na zachód od wypływu z niego rzeki Węgorapy, czyli zgodnie z opisem dokumentu granicznego diecezji warmińskiej i sambijskiej⁴². Obecnie miejsce to nie ma własnej nazwy. Położone jest na terenie podmokłym i trudno dostępnym. Relikty zamku widoczne są na

³⁵ *Codex diplomaticus Warmienseis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1, hrsg. v. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860 (dalej: CDW), nr 311: „Ascendendo videlicet fluvium Pregoram usque ad castrum Insterburg, ubi flumina Instrut et Angerapia confluendo se contingunt. Et Angerapiam ascendendo ad castrum Angerburg. Et abinde ad orificium effluxus predicti fluvii Angerapie usque ad lacum qui Swokisken vulgariter nuncupatur. Et ab effluxu Angerapie de iamdicto lacu versus orientem diametraliter procedendo usque ad terminos Litwinorum. Ita quod fluvii et termini prenotati habeantur et sint limites nostrarum diocesium predictarum”.

³⁶ Staatliche Museen zu Berlin – Museum für Vor- und Frühgeschichte (dalej: MFV), sygn. PM-IXh, „Guise Zettel”, nr 174a: J.M. Guise, Angerburg.

³⁷ PU, Bd. 3/1, nr 391.

³⁸ Tamże, nr 419.

³⁹ *Die Chronik Wigands von Marburg*, s. 548: „Kynstut intrans desertum venitque prope Angerborg nec invenit domi perfectum vel eius socium et impugnans castrum vicit et captivavit duntaxat 8 viros, qui eum defendere debebant”.

⁴⁰ C. Hennenberger, *Erklärung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, s. 23.

⁴¹ G. Białuński, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwo piskie, elckie, straduńskie, zelkowskie, i węgoborskie (węgorzewskie)*, Olsztyn 2002, s. 166–168.

⁴² GStA PK, XX. HA, sygn. F 10323: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Lecensis.

niemieckiej mapie sztabowej⁴³ oraz na mapie lidarowej⁴⁴. Obiekt ten nie jest wpisany do rejestru zabytków archeologicznych, co jest zapewne pokłosiem pomyłki niemieckiego archeologa Cromego, który napisał, że Naroński zazna-
czył pozostałości założenia obronnego w pobliskiej wsi Kal, nie wspominając
nic o dawnym zamku nad jeziorem⁴⁵. W Kalu jednak archeolodzy nie stwier-
dzili żadnych pozostałości strażnicy.

Ryc. 3. Relikty zamku Angerburg nad jeziorem Mamry, GStA PK, XX.HA.AK, F 10323

Kolejną miejscowością, w której miała znajdować się średniowieczna straż-
nica, jest Pilec – położony na terenie gminy Reszel, w połowie drogi między
Świątą Lipką a Mrągowem. Według dokumentu z 24 czerwca 1369 roku grani-
ca dominium warmińskiego przebiegała blisko zamku w Pilcu: „ad granicam
positam retro Resel iuxta castrum Piltcz”. Następnie dokument szczegółowo
określa jej przebieg: „Item ab alia parte retro Resel a granica posita circa Piltcz
per Seysten ad lacum Kerwoyke et fluuium qui ab eo fluit, et habet in longitu-
dine viij miliaria” – granica przebiegała od Reszla obok Pilca przez Szestno
do Jeziora Kierwik i rzeki, która z niego wypływa. Łączna długość linii gran-
icznej wynosiła osiem mil⁴⁶. W późniejszych latach strażnica w Pilcu nie wy-
stępowała w źródłach. Wspominał o niej dopiero Hennenberger w 1595 roku,
jednak nie podał dokładnego położenia⁴⁷. Na swojej mapie sygnaturę kopczyka

⁴³ Meßtischblatt, Nr. 1796, Angerburg, 1:25 000, 1934.

⁴⁴ <https://polska.geoportal2.pl/map/www/mapa.php?mapa=polska> (dostęp 17.04.2023).

⁴⁵ H. Crome, *Verzeichnis*, 1939, Bd. 33, s. 271.

⁴⁶ *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1, hrsg. v. J.M. Saage, C.P. Woelky, Braunsberg 1866, s. 30–31.

⁴⁷ C. Hennenberger, *Erclerung*, s. 349: „Piltzen – ein Schlos gehabt/ und dem Bischoff von Ermlande die Grentze alda”.

z krzyżem umieścił po wschodniej stronie przepływającej przez wieś rzeki Dajny. Identycznie na swoich mapach stanowisko to zazaczyli Janssonius oraz Visscher. W nieco innym miejscu relikty strażnicy widział Naroński. Na powstalej w latach sześćdziesiątych XVII wieku mapie *Districtus Rastemborgensis* sygnaturę w postaci kopczyka z krzyżem Naroński naniósł na niewielkiej wyspie znajdującej się w północnej części Stawu Młyńskiego⁴⁸. Z kolei na mapie starostwa szestnieńskiego Naroński dodał napis *Alt Schlos(s)*⁴⁹. W 1827 roku Pilec odwiedził Guise i on także odnotował w tym miejscu relikty strażnicy⁵⁰. Wspomniana wysepka zachowała się do obecnych czasów, jednak jak dotąd nie przeprowadzono na niej badań archeologicznych. Z uwagi na jej małe rozmiary można przypuszczać, że strażnica, która na niej była, nie odgrywała ważnej roli militarnej. Podczas prospekcji prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) w ogóle nie uwzględniono stanowiska na wyspie, natomiast domniemane położenie strażnicy ustalono ok. 1 km na północ od wsi⁵¹.

Problematyka tzw. gródków stożkowatych

W okolicy Mrągowa znajduje się kilkanaście niewielkich średniowiecznych obiektów, które mają formę ściętych stożków. Większość z nich nie była badana metodami archeologicznymi. Znaczna część tych kopców prawdopodobnie pochodzi z czasów późnego średniowiecza i mogła pełnić rolę tzw. *motte*, czyli niewielkich warownych dworów rycerskich⁵². Prawie wszystkie ze znanych nam obecnie obiektów zostały odnotowane na mapach Narońskiego za pomocą sygnatury przedstawiającej kopczyk z krzyżem. Często stanowią one jednak problem dla badających ich archeologów.

Pierwszym takim przykładem jest grodzisko w Notyście Wielkim, położone w pobliżu Rynu. Było ono inwentaryzowane przez Narońskiego i naniezione w 1663 roku na mapę *Districtus Reinensis* (ryc. 4)⁵³. Kopiec został usypany w zachodniej części miejscowości na kulminacji wzgórze. Obiekt położony jest na przesmyku pomiędzy jeziorami Ryńskim i Mierzejewskim. Od południa dostęp do niego jest ograniczony ciekim wodnym łączącym obydwie jeziora⁵⁴.

⁴⁸ GStA PK, XX. HA, sygn. F 10328: J. Naronowicz-Naroński, *Districtus Rastemborgensis*.

⁴⁹ Tamże, sygn. F 10351: J. Naronowicz-Naroński, *Districtus Sestensis*.

⁵⁰ MVF, sygn. PM-IXh, „Guise Zettel” nr 118a: J.G. Guise, *Grundriss und Ansicht des Burgwalls von Pilz*; H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, 1940, Bd 34, s. 105.

⁵¹ Archiwum Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie: dokumentacja AZP, nr 19-68.

⁵² Por. D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu „motte”. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław 2017. Dziękuję prof. Grzegorzowi Kiarszysowi za zwrócenie uwagi podczas konferencji na problematykę obiektów typu *motte*.

⁵³ GStA PK, XX. HA, sygn. F 10329: J. Naronowicz-Naroński, *Districtus Reinensis*.

⁵⁴ J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp do problematyki gródków stożkowatych z terenu średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, znajdujących się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego*, w: *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, red. Z. Kobyliński, Warszawa 2016, s. 347–349.

W 1926 roku obiekt był ponownie badany przez Hansa Heßa von Wichdorffa. Głównym celem inwentaryzacji była ochrona przed dewastacją, ponieważ gródek ten poważnie ucierpiał w czasie działań prowadzonych w okresie I wojny światowej. W kolejnych latach był niszczony przez miejscową ludność w celach gospodarczych poprzez pozyskiwanie ziemi. Wichdorff stwierdził wówczas niewyraźne pozostałości po budowli drewnianej, przy czym nie był w stanie określić,

Ryc. 4. Średniowieczny gródek w Notyście Wielkim, GStA PK, XX.HA.AK, F 10329

czy było to założenie architektoniczne. Badacz podkreślił, że w pobliżu obiektu występowała duża ilość ceramiki średniowiecznej typowej dla okresu zakonnego. Obiekt w Notyście Wielkim był również wzmiankowany przez Cromego⁵⁵ oraz został zinwentaryzowany w 1948 roku przez Jerzego Antoniewicza⁵⁶. Obaj naukowcy przypuszczali, że założenie obronne pochodziło z okresu krzyżackiego. Gródek zaznaczony także został na niemieckich mapach sztabowych jako Wzgórze Zamkowe – *Burg-Berg*⁵⁷. Do czasów dzisiejszych przypuszczalnie zachowało się około 40 procent jego pierwotnego założenia obronnego.

Miejscowość Notyście Wielki po raz pierwszy została wzmiankowana w źródłach pisanych w 1422 roku. Istniała wówczas karczma z dwoma łąkami, od której pobierano rocznie trzy grzywny srebra czynszu. Była także kuźnia wodna *ysewerg* z takim samym czynszem⁵⁸. Piętnaście lat później karczma już wakowała, młyn (kuźnia) – także⁵⁹. Od 1444 roku istniały w Notyście Wielkim dwa dobra służebne po dziesięć łąnów każde. W 1480 roku wielki mistrz Marcin

⁵⁵ H. Crome, *Verzeichniss*, 1939, Bd. 32, s. 319.

⁵⁶ J. Antoniewicz, *Józef Naroński*, s. 13–14.

⁵⁷ *Meßtischblatt*, Nr. 2094, Weissenburg, 1:25 000, 1928.

⁵⁸ *Das Grosses Zinsbuch*, s. 30.

⁵⁹ *Tamże*, s. 71, 73.

Truchsess nadał Burkartowi Pomianowi 30 łanów na prawie magdeburskim. Pomian otrzymał wówczas zgodę na młyn oraz sądownictwo wyższe i niższe⁶⁰.

W 2000 roku gródek w Notyście Wielkim, jak i kilka sąsiednich obiektów, został poddany kompleksowym badaniom archeologicznym przez Annę Marciniak-Kajzer. Badaczka skupiła się na tematyce wybranych kopców antropogenicznych znajdujących się w okolicy Mrągowa. Prace wykopaliskowe zostały zlecone przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie i miały za zadanie ustalić, czy kopiec w Notyście Wielkim był rycerską siedzibą obronną z okresu średniowiecza. W rezultacie tych badań autorka potwierdziła, że obiekt został w znacznej mierze uszkodzony. Nie została jednak stwierdzona warstwa kulturowa z okresu średniowiecznego ani nie zarejestrowano ceramiki pochodzącej z tego okresu. Na tej postawie archeolożka uznała, że kopiec ten ma metrykę nowożytną, być może nawet współczesną. Jej zdaniem nie pełnił on również funkcji feudalnej rezydencji obronnej. Marciniak-Kajzer wysunęła natomiast tezę, że opisywany obiekt przypuszczalnie „miał charakter kopca widokowego, ulokowanego na skraju dworskiego założenia parkowego, lub był kopcem kommemoratywnym, usypanym dla uczczenia np. zwycięstwa Prus nad Napoleonem, czy chociażby wizyty władcy w tej okolicy” (*sic!*)⁶¹.

Do podobnych wniosków badawczych Marciniak-Kajzer doszła, inwentaryzując kopiec w Kiersztanowie, który także uznała za nowożytny. Obiekt ten również został naniesiony na mapach Narońskiego⁶². Położony jest on nad rzeką Dajną, między jeziorami Juno i Kiersztanowskim. Wydaje się jednak, że genezy powstania kopca w Kiersztanowie można doszukiwać się w średniowiecznych dokumentach. Pobliskie Jezioro Kiersztanowskie (*see kirsno*) po raz pierwszy było wzmiankowane w 1326 roku w opisie przebiegu granic Barcji i Natangii⁶³. Wyraz **kirsnan* w języku pruskim oznaczał ‘czarny’⁶⁴. W miejscu, gdzie obecnie znajduje się wieś Kiersztanowo, istniała w średniowieczu miejscowość o nazwie *Schwarzenburg*, czyli „Czarny Zamek”. W 1437 roku mieszkańcy Schwarzenburga – na własny wniosek i za zgodą wielkiego mistrza oraz prokuratora Nicolausa Gorlitz w Szestnie – zostali przeniesieni do Muntowa⁶⁵. Gródek w Kiersztanowie mógł też zabezpieczać stary bród na rzece Dajnie, gdyż w średniowieczu wiódł tamtędy szlak komunikacyjny.

Potwierdzeniem hipotezy, że niektóre z zaznaczonych przez Narońskiego gródków stożkowych mogły pełnić rolę siedziby rycerskiej, są obiekty we

⁶⁰ G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku – starostwo leckie (g iżyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996, s. 69 i 95.

⁶¹ A. Marciniak-Kajzer, *Z problematyki badań nowożytnych kopców w rejonie Mrągowa w świetle wykopalisk w Notyście Wielkim*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archeologica”, 2001, t. 23, s. 137–161.

⁶² GStA PK, XX HA, sygn. F 10330: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Sestenensis.

⁶³ CDW, nr 230.

⁶⁴ *Elbing Vocabulary*, w: *Old Prussian written monuments*, ed. by L. Palmaitis, Kaunas 2007, nr 460.

⁶⁵ M. Toeppen, *Historia*, s. 115–116.

wsi Boże i Zyndaki. Stanowisko w Bożem położone jest ok. 100 m od budynku kościoła. Kopiec ma kształt ściętego stożka o średnicy podstawy ok. 15 m, *plateau* ok. 8 m i wysokości 2 m. Niemieccy archeolodzy, którzy inwentaryzowali ten obiekt pod koniec XIX wieku, uznali go za wartownię (*Wachhaus*)⁶⁶. W 1997 roku badania archeologiczne przeprowadził na nim Tomasz Nowakiewicz. Odkryto wówczas pozostałości zabudowy grodziska w postaci konstrukcji z kamieni łączonych zaprawą wapienną. Zarejestrowano także ceramikę siwą, typową dla czasów krzyżackich, ale także wczesnośredniowieczną – zalegające na złożu wtórnym. Stanowisko zostało uznane za siedzibę rycerską z okresu państwa krzyżackiego⁶⁷.

Średniowieczny kopiec strażniczy w Zyndakach położony jest na zachód od przesmyku łączącego jeziora Warpuńskie i Zyndackie. Po raz pierwszy został on odnotowany na rękopiśmiennej mapie starostwa szestneńskiego Józefa Narońskiego⁶⁸. Wizytujący umocnienie obronne w 1827 roku Guise przyjął, że obiekt ten był w przeszłości zamieszkały, chociaż nadużyciem byłoby nazywanie go zamkiem – z uwagi na niewielkie rozmiary⁶⁹. Niestety, szkice i plan położenia gródka strażniczego w Zyndakach wykonane przez Johanna Guisego prawdopodobnie uległy zniszczeniu podczas II wojny światowej. Szkoda, gdyż podczas wizytacji w 1901 roku stwierdzono, że północna część gródka została całkowicie zniszczona. Nazywano go wówczas Szańcem – *Schanze*, który swoim kształtem przypominał pokrywkę od garnka (*Topfdeckel*)⁷⁰. Podczas badań ratowniczych Carla Engla w 1930 roku obiekt był już poważnie zniszczony. Engel odkrył pozostałości drewnianej konstrukcji ściany. Bezpośrednio na południe od obiektu zlokalizowano osadę średniowieczną. Przyjmuje się, że miał on metrykę średniowieczną i był krzyżackim gródkiem strażniczym⁷¹.

Nie jest wykluczone, że gródek w Zyndakach pełnił rolę obwarowanej siedziby pierwszych zasadźców na tym terenie – Prusa Sanglobe i jego czterech synów. 25 stycznia 1373 roku, w niedzielę po dniu św. Fabiana, wielki mistrz zakonu krzyżackiego Winryk von Kniprode nadał wiernemu Prusowi Sanglobe i jego synom Warpunowi, Medece, Glabunowi i Permojowi 120 łanów na prawie chełmińskim. Włości położone były nad jeziorem *Weistinen Sehe*, jak wówczas nazywano jeziora Warpuńskie i Zyndackie. Sanglobe wraz z synami w przypadku wojny zobowiązany był do wystawienia czterech konnych służb zbrojnych, a jeśli ten obszar miałby być podzielony na cztery części, to z każdej

⁶⁶ E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau–Berlin 1908, s. 18.

⁶⁷ J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp*, s. 314–315.

⁶⁸ GStA PK, XX HA, sygn. F 10330: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Sestenensis.

⁶⁹ H. Crome, *Verzeichnis*, 1940, Bd. 34, s. 123.

⁷⁰ E. Hollack, *Erläuterungen*, s. 152–153.

⁷¹ J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp*, s. 377–378.

z nich miała przypaść jedna służba. Przyznano im też 16 lat wolnizny od wszelkich powinności⁷². Jak widać, Prus Sanglobe otrzymał bardzo duże nadanie na dobrych warunkach. Prawdopodobnie musiał się wybitnie zasłużyć w walkach, wspierając Krzyżaków.

Analizując temat problematyki gródków stożkowych, chciałbym przytoczyć jeszcze jeden przykład z map Narońskiego dotyczący tzw. „gródków krzyżackich” koło Rynu. Potwierdza on, że tendencyjne inwentaryzacje stanowisk archeologicznych – bez przeprowadzenia dokładnej kwerendy źródłowej (w tym wypadku archiwalnych map Narońskiego) – mogą prowadzić na manowce. Sprawa dotyczy dwóch antropogenicznych kopców położonych w odległości 1 km na północny zachód od Rynu. Już Mieczysław Orłowicz wspominał w swoim przewodniku turystycznym, że znajdują się tam dwie wieże widokowe, z których roztacza się piękny widok na pobliskie jeziora⁷³. Wspomniane obiekty zostały także uwzględnione na przedwojennych niemieckich mapach sztabowych, jako dwa punkty widokowe – *Zwölf-Seen-Blick*⁷⁴. Odnotowane zostały także w przedwojennej literaturze archeologicznej jako *Totenhügel (Totenberg)*, czyli Kopiec (Wzgórze) Umarłych⁷⁵. W 2000 roku wzgórze zostały „odkryte” na podstawie zdjęć lotniczych przez Jerzego Miałduna, który uznał je za nieznane wczesnośredniowieczne kopce strażnicze⁷⁶. Pierwszy z obiektów leży na terenie administracyjnym Rynu. Ma on formę ściętego stożka o średnicy podstawy ok. 18 m, majdanu – ok. 8 m, a jego wysokość wynosi ok. 3 m. Otoczony jest płytką fosą, której szerokość wynosi ok. 2–3 m. Archeolodzy Jacek Radkowski i Jacek Wysocki byli zdania, że obiekt ten mógł pełnić rolę militarną, ale nie mamy żadnych wzmianek na jego temat. Brak danych archeologicznych nie pozwalał im zdaniem określić jego chronologii⁷⁷. Drugi kopiec leży na terenie administracyjnym wsi Krzyżany i jest oddalony od pierwszego o ok. 300 m. Średnica jego podstawy mierzy ok. 20 m, majdanu – ok. 9 m, zaś wysokość wynosi ok. 2,5 m. Stożek jest otoczony płytką fosą o szerokości ok. 2–3 m. Podczas weryfikacji nie stwierdzono materiału zabytkowego⁷⁸.

W miejscu, gdzie znajdują się opisywane obiekty, Naroński na mapie starostwa ryńskiego nie naniósł sygnatury przedstawiającej kopczyk z krzyżem, lecz przypominającą szubienicę (ryc. 5)⁷⁹. Wedle informacji z 1630 roku w Rynie

⁷² GStA PK, XX. HA, sygn. Fol. 126, 32: Karte Abschrift des 16. Jh.

⁷³ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn 1991, s. 136.

⁷⁴ Meßtischblatt, Nr. 2095, Rhein, 1:25 000, 1928.

⁷⁵ E. Hollack, *Erläuterungen*, s. 131; H. Crome, *Verzeichnis*, 1940, Bd. 34, s. 110.

⁷⁶ I. Mirkowska, J. Miałdun, *Nieznane lub prawie nieznane kopce z okolicy Rynu*, w: *Badanie archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001: materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok 2002, s. 311–320.

⁷⁷ J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp*, s. 359–360.

⁷⁸ Tamże, s. 337–338.

⁷⁹ GStA PK, XX. HA, sygn. F 10329: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Reinensis.

znajdowało się miejsce straceń zwane *Gerichte* czyli „sąd”⁸⁰. Wzgórza szubieniczne w pruskich miastach sytuowano zwykle na granicach administracyjnych oraz w pobliżu ważnych szlaków komunikacyjnych. Widok szubienicy na wzgórzu miał działać ostrzegawczo na przybywających do miasta podróżnych. W XVII wieku szubienice i inne miejsca straceń były powszechnym widokiem w podmiejskim krajobrazie Prus. Także Naroński zaznaczał takie miejsca na swoich mapach. Łącznie odnotowałem 15 takich stanowisk na jego rękopiśmiennych mapach. Pojawiają się one na granicach miast, takich jak Królewiec, Hława

Ryc. 5. Szubienica w Rynie, GStA PK, XX.HA.AK, F 10329

Pruska, Nordenburg czy Węgorzewo. Na późniejszych mapach nowożytnych, opracowanych w XVIII i XIX wieku, miejsca, w których Naroński zaznaczył szubienice, nazywają się zwykle *Gericht* lub *Gerichts-Berg*⁸¹. Lokalizacje te nie pokrywają się jednak ze średniowiecznymi założeniami obronnymi. Zastanawiająca jest obecność dwóch kopców w niedalekiej odległości. W tym przypadku odpowiedź także można odnaleźć na mapach Narońskiego. Przykładowo w Angerburgu (Węgorzewo) kartograf ten zaznaczył obok siebie wzgórze z szubienicą oraz z kołem do łamania kości⁸². Z kolei w pobliżu Nordenburga dwa sąsiadujące ze sobą wzgórza szubieniczne⁸³. Podsumowując, można śmiało stwierdzić, że Naroński, będąc w tym miejscu, nie odnotował relikwów krzyżackiej strażnicy.

⁸⁰ G. Białuński, „*Gerichte und Gerechtigkeit, auch andere gute Policey und Ordnung*”. *Studia z dziejów prawa i ustroju na ziemiach pruskich*, Olsztyn 2016, s. 121.

⁸¹ F.L. Schroetter, *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen*, Berlin 1796–1802: *Gericht*; *Méßtischblatt*, Nr. 1689, Pr. Eylau, 1:25 000, 1937: *Gerichts-Berg*.

⁸² GStA PK, XX. HA, sygn. F 10310: J. Naronowicz-Naroński, *Districtus Angerburgensis*.

⁸³ Tamże, sygn. F 12337: J. Naronowicz-Naroński, *Districtus Gerdaviensis & Nordenburgensis*.

Naroński na swoich mapach nanosił także szzańce wykorzystywane militarne. Jak wiadomo, był to czas wojen szwedzkich i najazdów tatarskich na Prusy Książęce, więc z pewnością tego typu obiekty były mu znane. Jeden z nich naniósł na mapie starostwa leckiego (giżyckiego) w pobliżu Szymonki i opisał jako *Schantz* (ryc. 6)⁸⁴. Był to prosty szaniec o kształcie kwadratu i prostych kątach. Obiekty takie Naroński, jako specjalista od fortyfikacji, nazywał „redutą

Ryc. 6. Szaniec (Schantz) koło Szymonki, GStA PK, XX.HA.AK, F 10323

równo-czworogranem”⁸⁵. Stanowisko w Szymonce przez długie lata funkcjonowało jednak w literaturze archeologicznej jako obiekt będący strażnicą z czasów krzyżackich. Jego nazwa lokalna to podobno *Suttka*⁸⁶. W powojennym wykazie grodzisk powiatu mrągowskiego Antoniewicz odnotował także nazwę *Szańce*⁸⁷. Niestety obiekt ten nie dotrwał do dzisiejszych czasów, gdyż został całkowicie zniwelowany i wyrównany.

Zakończenie

Z przeprowadzonych i udokumentowanych w niniejszej pracy badań można wysnuć wniosek, że przed interdyscyplinarnymi poszukiwaniami średniowiecznych warowni otwierają się nowe perspektywy. Dotychczas w małym stopniu wykorzystywane były nowożytnie mapy oraz źródła pisane. Same badania

⁸⁴ Tamże, sygn. F 10323: J. Naronowicz-Naroński, *Districtus Lecensis*.

⁸⁵ J. Naronowicz-Naroński, *Budownictwo*, s. 149–150.

⁸⁶ H. Crome, *Verzeichnis*, 1940, Bd 34, s. 117.

⁸⁷ ADA,teczka powiat Mrągowo: J. Antoniewicz, Wykaz grodzisk wczesnohistorycznych powiatu mrągowskiego.

archeologiczne, bez przeprowadzenia wnikliwej analizy źródeł wymienionych kategorii, mogą prowadzić do stawiania błędnych hipotez. Moim zdaniem mapy Narońskiego, mimo że nie obejmują całego obszaru Prus, są niezwykle cennym źródłem informacji dla historyków. Niestety – prawie w ogóle niewykorzystanym. Dzieła tego kartografa zawierają dokładne dane na temat osadnictwa: granice wiejskich włości, kształt zabudowy, informacje o kościołach, młynach, dworach. Dane te są niezwykle dokładne, a do tej pory były wykorzystywane jedynie w znikomym stopniu przez historyków badających osadnictwo Księstwa Prus w XVII wieku. Mapy Narońskiego to także doskonały materiał na temat stosunków wodnych i zalesienia – przedstawiają liczne jeziora, które zostały w XIX wieku osuszone. Są one także znakomitym materiałem do badań nad hydronimami, w ogóle niewykorzystanym przez badaczy zajmującymi się toponimią Prus⁸⁸.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (ADA):
- teczka pow. Mrągowo: J. Antoniewicz, Wykaz grodzisk wczesnohistorycznych powiatu mrągowskiego;
 - teczka Okartowo, pow. Pisz;
 - teczka Sępólno, pow. Bartoszyce.
- Archiwum Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie:
- dokumentacja AZP, nr 19-68.
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem, XX. Hauptabteilung: Historisches Staatsarchiv Königsberg (GStA PK, XX. HA):
- sygn. Ostpr. Fol. 126, 32: Karte Abschrift des 16. Jh.;
 - sygn. F 10310: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Angerburgensis;
 - sygn. F 10319: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Johannisburgensis;
 - sygn. F 10323: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Lecensis;
 - sygn. F 10328: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Rastemborgensis;
 - sygn. F 10329: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Reinensis;
 - sygn. F 10330: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Sestenensis;
 - sygn. F 10351: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Sestensis.

⁸⁸ M. Biotlik, *Die Namen der Stehenden Gewässer im Zuflußgebiet des Pregel und im Einzugsbereich der Zuflüsse zur Ostsee zwischen Pregel und Memel (Nazwy wód stojących dorzecza Pregoly i dopływów Bałtyku między Pregolą a Niemmem)*, Stuttgart 1993; też, *Die Namen der fließenden Gewässer im Flußgebiet des Pregel (Nazwy wód płynących dorzecza Pregoly)*, Stuttgart 1996.

- sygn. F 11714: J. Naronowicz-Naroński, Abriss der Stadt Schieppenbeil, 1663;
 - sygn. F 12335: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Brandenburgensis;
 - sygn. F 12337: J. Naronowicz-Naroński, Districtus Gerdaviensis & Nordenburgensis;
- Staatliche Museen zu Berlin – Museum für Vor- und Frühgeschichte (MVF):
- sygn. PM-IXh, „Guise Zettel” nr 118a: Guise, J.M., Grundriss und Ansicht des Burgwalls von Pilz;
 - sygn. PM-IXh, „Guise Zettel”, nr 174a: Guise, J.M., Angerburg.

Źródła publikowane

- Die Chronik Wigands von Marburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1863.
- Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1, hrsg. v. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860 (CDW).
- Das Grosse Zinsbuch*, hrsg. von P.G. Thielen, Marburg 1958.
- Elbing Vocabulary*, w: *Old Prussian written monuments*, ed. by L. Palmaitis, Kaunas 2007.
- Hartknoch Ch., *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwei Theile*, Frankfurt–Leipzig 1684.
- Hennenberger C., *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595.
- Naronowicz-Naroński J., *Budownictwo wojenne*, Oświęcim 2016.
- Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, wyd., wstęp i oprac. J. Wenta, S. Wyszomirski, Kraków 2007 (Pomniki Dziejowe Polski, seria 2, t. 13).
- Preußisches Urkundenbuch*, Bd 3/1, hrsg. v. M. Hein, Marburg 1975; Bd 4, hrsg. v. H. Koeppen, Marburg 1960 (PU).
- Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen u. E. Strehlke, Leipzig 1861 (SRP).
- Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1, hrsg. von J.M. Saage, C.P. Woelky, Braunsberg 1866.

Źródła kartograficzne

- Geognostische Agronomische nr 1792, Schippenbeil, 1:25 000, Berlin 1897.
- Geoportal 2, polska.geoportal2.pl (dostęp 17.04.2023).
- Hennenberger C., *Prussiae, das ist des Landes zu Preussen, welches das herichste Theil ist Sarmathiae Europae eigentliche und warhafftige Beschreibung*, Königsberg 1576.
- Janssonius J., *Prussia accurate descripta a Gasparo Henneberg Erlichensi*, Amsterdam 1647–1658.
- Mercator G., Hondius J., *Prussiae Nova Tabula Autore Gasparo Henneberg*, Amsterdam 1630.

- Merian M., *Prussiae Nova Tabula*, w: M. Z[eiller], *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae* [...], [Frankfurt am Mayn 1652].
Meßtischblatt: Nr. 1689, Pr. Eylau, 1:25 000, 1937; Nr. 1796, Angerburg, 1:25 000, 1934; Nr. 2094, Weissenburg, 1:25 000, 1928; Nr. 2095, Rhein, 1:25 000, 1928; Nr 2197, Arys, 1:25 000, 1939.
- Ortelius A., *Prussiae Regionis Sarmatiae Europaeae Nobiliss. Vera et Nova Descriptio*, w: *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerpia 1584.
- Piscator (Visscher) N.J., *Prussiae eximia cura consecrpta per Casparum Hennenberch Erlichensem*, Amsterdam 1682.
- Schroetter F.L., *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen. Johannsburg s 18*, Berlin 1796–1802.

Literatura

- Antoniewicz J., *Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach*, „Wiadomości Archeologiczne”, 1950, t. 17, s. 1–24.
- Białuński Grzegorz, *„Gerichte und Gerechtigkeit, auch andere gute Policey und Ordnung”*. *Studia z dziejów prawa i ustroju na ziemiach pruskich*, Olsztyn 2016.
- Białuński G., *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwo piskie, elckie, straduńskie, zekłowskie, i węgoborskie (węgorzewskie)*, Olsztyn 2002.
- Białuński G., *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku – starostwo leckie (giżyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996.
- Biulik M., *Die Namen der Stehenden Gewässer im Zuflußgebiet des Pregel und im Einzugsbereich der Zuflüsse zur Ostsee zwischen Pregel und Memel (Nazwy wód stojących dorzecza Pregoly i dopływów Bałtyku między Pregolą a Niemnem)*, Stuttgart 1993.
- Biulik M., *Die Namen der fließenden Gewässer im Flußgebiet des Pregel (Nazwy wód płynących dorzecza Pregoly)*, Stuttgart 1996.
- Crome H., *Verzeichnis der Wehranlagen*, „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”, 1938–1940, Bd. 32–34.
- Crome H., *Kaspar Hennenberger Karte des Alten Preußens*, „Alt-Preußen”, 1940, Jg. 5, H. 2, s. 27–32.
- Hollack E., *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau–Berlin 1908.
- Kajzer L., Kołodziejcki S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2002.
- Klimek R., *Gdzie położone były zamki Wiesenburg (Wallewona) i Weistotepila? Przegląd grodzisk nad Gubrem w kontekście próby ustalenia ich lokalizacji*, „Pruthenia”, 2012, t. 7, s. 159–190.
- Klimek R., *Grodziska nad jeziora Śniardwy na nowożytnych mapach*, „Znad Pisy”, 2021–2022, nr 27–28, s. 184–206.
- Klimek R., *Ruiny zamków i grodzisk z obszaru Warmii biskupiej na mapie Kaspra Hennenbergera z 1576 r.*, „Studia Geohistorica”, 2015, nr 3, s. 46–60.

- Leyding G., *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego*, cz. II: nazwy fizjograficzne (zlokalizowane), Poznań 1959.
- Marciniak-Kajzer A., *Z problematyki badań nowożytnych kopców w rejonie Mrągowa w świetle wykopalisk w Notyście Wielkim*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Archeologica”, 2001, t. 23, s. 137–161.
- Mirkowska I., Miałdun J., *Nieznane lub prawie nieznane kopce z okolicy Rynu*, w: *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001: materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok 2002, s. 311–320.
- Nowakowski Dominik, *Śląskie obiekty typu „motte”. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław 2017.
- Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 2: L–Ż, Olsztyn 1988.
- Orłowicz Mieczysław, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn 1991.
- Powierski J., *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. II, cz. 1, Malbork 2001.
- Radkowski J., Wysocki J., *Wstęp do problematyki gródków stożkowatych z terenu średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, znajdujących się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego*, w: *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, red. Z. Kobyliński, Warszawa 2016, s. 295–385.
- Sikorski J., *Sztocznia. Geneza i funkcje zamku oraz charakter osady*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, 1999, R. 1, s. 63–82.
- Szeliga Jan, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*, Wrocław 1982.
- Szeliga J., *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narowskiiego z drugiej połowy XVIII wieku*, Warszawa 1997.
- Toeppen M., *Historia Mazur*, Olsztyn 1998.

Józef Naronowicz-Naroński's maps as a source of knowledge location of the lost Teutonic watchtowers

Robert Klimek

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

ORCID: 0009-0003-1521-9865

robertusklimek@wp.pl

Józef Naronowicz-Naroński (around 1610–1678) was a cartographer profoundly engaged in the mapmaking process in the area of Prussia. A large proportion of the cartographic work he did was commissioned to him by Frederick William, The Great Elector. Naroński created maps of the Duchy of Prussia's districts, using a symbol of a mound with a cross (*mons arcis vastata*) to mark the relics of medieval wooden and earth fortifications, such as strongholds, watchtowers, sentry mounds, as well as remains of castles. Naroński also put on his maps then-present fortresses and earth fortifications.

The old defensive structures marked on the maps created by Naroński have not received adequate attention in scientific publications. Some years ago an attempt at their analysis was made by Jerzy Antoniewicz, who analysed the objects marked on the district of Ryn maps. However, his paper contains a number of shortcomings, since the author was not familiar with Naroński's maps. Additionally, the copy of district of Ryn map which he worked on was made during the mid-war period of 20th century and in many aspects differed from the original. Using Naroński's maps made it possible to confirm a lost location of the Teutonic watchtowers mentioned in medieval sources, whose locations were either unknown or unconfirmed, such as Angerburg (Węgorzewo) or Pilec. The above mentioned symbols on maps by Józef Naroński were not usually considered by archeologists during preparations for archeological studies or surface survey constituting a part of Archeological Photo of Poland (Archeologiczne Zdjęcie Polski, AZP) project. Omission to analyse modern maps and strongholds marked on them may sometimes lead to false conclusions. For instance, during archeological studies of medieval strongholds in Notyst Wielki (Ryn commune), a hypothesis was formed that it was a commemorative mound erected in the 19th century, although it was marked as a relic of a watchtower on the map from 1660. Another example could be the so-called Teutonic stronghold near Ryn, which was actually marked by Naroński as a "gallows hill."

Keywords: Naronski, medieval castles, watchtowers, Teutonic Order